

WACHSMANN, Nikolaus: *KL. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Siedler Verlag, München 2016, 992 stran

Nyní je také v němčině k dispozici dlouho očekávaná rozsáhlá studie Nikolause Wachsmanna o historii koncentračních táborů, která vzbudila po loňském vydání v anglickém jazyce velký ohlas. Kdo se na začátku osmdesátých let 20. století v Německu zajímal o téma koncentračních táborů, sáhl pravděpodobně nejdříve po knihách od autorů, kteří přežili pobyt v nich. Jednalo se v první řadě o knihy Eugena Kogona *Der SS-Staat*¹ a Hermanna Langbeina *Menschen in Auschwitz*.² Kdo se problematikou zabýval intenzivněji, studoval také vynikající historicko-vědecké studie z 60. a 70. let, především posudek Martina Broszata pro Osvětimský proces ve Frankfurtu nad Mohanem³ nebo studii Falka Pingela⁴ o věznicích „za vlády SS“.

Historie koncentračních táborů nebyla v oblasti vědeckého výzkumu zavedeným tématem. Teprve konference o vývoji a struktuře koncentračních táborů⁵ konaná v památníku koncentračního tábora Buchenwald koncem roku 1995, kterou spolupořádalo hamburské Výzkumné pracoviště pro dějiny národního socialismu (Forschungsstelle für die Geschichte des Nationalsozialismus), zasadila toto téma do kontextu vědy. Konference bilancovala dosavadní bádání mladší generace především z osmdesátých let 20. století, kdy výzkum nabýval na intenzitě. Zároveň se stala referenčním bodem pro dodnes trvající vědecký boom především v německy mluvících zemích, který byl podpořen také dostupností dlouho uzavřených archivů a v neposlední řadě profitoval z velkého počtu památníků koncentračních táborů.

Dva velké projekty se po přelomu tisíciletí snažily shrnout všechny dosud existující poznatky o nacionálněsocialistických místech teroru v encyklopedické formě, přičemž práce široce přesahovaly oblast koncentračních táborů.⁶ Jak působivě je v těchto důležitých příručkách zdokumentováno rozsáhlé množství detailních informací, tak analyticky nepropojena zůstala na fakta bohatá líčení. Řada *Der Ort des Terrors* sice v prvním svazku obsahuje přehledové články, v následujících svazcích prezentované výsledky však nemohly být z důvodu časového sledu podrobeny žádné analýze. Monografie, které si činí nárok věnovat se jak analyticky, tak deskriptivně celkovým dějinám koncentračních táborů, zůstaly až dodnes výjimkou. Na prvním místě jmenujme studii historičky Karin Orthové publikovanou v roce 1999.⁷

1 KOGON, Eugen: *Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager*. Verlag Karl Alber, München 1946.

2 LANGBEIN, Hermann: *Menschen in Auschwitz*. Europaverlag, Wien 1972.

3 BROSZAT, Martin: *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1969.

4 PINGEL, Falk: *Häftlinge unter SS-Herrschaft: Widerstand, Selbstbehauptung u. Vernichtung im Konzentrationslager*. Hoffmann & Campe, Hamburg 1978.

5 HERBERT, Ulrich – ORTH, Karin – DIECKMANN, Christoph (eds.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*, 2 sv. Wallstein Verlag, Göttingen 1998.

6 BENZ, Wolfgang – DISTL, Barbara (eds.): *Der Ort des Terrors*, 9 sv. C. H. Beck, München, 2005–2009; MEGARGEE, Geoffrey P. (ed.): *Early camps, youth camps, and concentration camps and subcamps under the SS-Business Administration Main Office (WVHA)*. United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945, Vol. 1. Indiana Press, Bloomington 2009.

7 ORTH, Karin: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*. Hamburger Edition, Hamburg 1999.

S ohledem na množství výsledků, ale také s ohledem na mnoho analyticky pojatých monografií k dílčím aspektům dějin koncentračních táborů bylo pouze otázkou času, kdy se někdo chopí projektu celkové prezentace. Nikolaus Wachsmann se tohoto úkolu ujal a po několika úvodních studiích předložil téměř tisícistránkové přehledové dílo (z toho je téměř 200 stran poznámek pod čarou). Nevytvořil pouze excelentní monografii ve střízlivém stylu, bez falešného patosu nebo moralizování, ale může si nárokovat i to, že jako první předložil rozsáhlý souhrnný přehled dějin koncentračních táborů, který v sobě spojuje různé perspektivy a narativy. Zaznamenal všechny více či méně známé aspekty jejich historie včetně dlouho opomíjených temát, i když ne všem se věnoval se stejnou intenzitou.

Zvolený název *KL*, který v té době používala SS místo obvyklého „KZ“,⁸ lze chápat jako obhajobu detailního studia zdrojů, které Wachsmannovu studii zdobí. Ta bude nyní nejspíše delší dobu považována za „klasické dílo“ k dějinám koncentračních táborů a ne neprávem sklídila po vydání v angličtině množství pochval. Je však třeba být opatrný, když se navzdory veškeré historicko-vědecké metodice můžeme dočíst, že *již zřejmě nebude překonána*.⁹ Jak zdůrazňuje sám její autor, měli bychom si uvědomit, že takováto díla by nemohla vzniknout bez předchozího vědeckého boomu a „opory“ v bezpočtu již existujících referátů, monografií, zdrojových děl, katalogů k výstavám a fotodokumentace. Aniž bychom chtěli snižovat Wachsmannův výkon na pouhé excelentní shrnutí těchto nespočetných výsledků (což by samo o sobě bylo oceněníhodné), zrcadlí se samozřejmě také v jeho studii současný stav výzkumu. Přestože se Wachsmann nevěnuje jen zpracování velmi rozsáhlé literatury, ale zabýval se také náročným studiem primárních zdrojů, zůstává tato studie, abychom citovali autora, jen *jednou z historií, nikoliv tou pravou historií koncentračních táborů*.

Ne všechny mezery v bádání lze tak lehce vyplnit. Tyto je možno z velké části přičíst obtížné situaci týkající se zdrojů. Chybí například rozsáhlé dokumenty z inspekci v koncentračních táborech z válečných let; určité skupiny obětí nezanechaly žádná svědectví z období jejich věznění v koncentračních táborech, protože pobyt v nich nepřežily. Vězni zařazení jako „kriminální“ nebo „asociální“ nebyli v situaci, kdy by mohli s ohledem na svou stigmatizaci sepsovat vzpomínková díla, a dlouho se jich nikdo ani neptal. Ale ani systematické obsahové doplnění stávajících zdrojů, jako například reportáží přeživších, které jsou už jenom díky jazykové rozmanitosti spojeny s enormním úsilím a jednotlivec to není schopen zvládnout, zatím příliš nepokročilo. Také při pátrání po táborovém personálu nebo jeho okolí není dodnes mnoho otázek dostatečně zodpovězeno, abychom vyjmenovali pouze některé z požadavků.

Nezávisle na tom je Wachsmannova studie milníkem v historiografii koncentračních táborů. Rozhodující kvalitu jeho znázornění můžeme spatřit v širokém záběru „integrováných dějin“, který zvolil po vzoru Saula Friedländera: perspektivy pachatelů, obětí a společnosti obklopující tábor, mikrohistorie i makrohistorie, dějiny udá-

8 Ač by bylo logičtější používat pro koncentrační tábory (Konzentrationslager) zkratku „KL“, kterou také byly na začátku teroru označovány, používá se pro ně – a důvod není zcela jasný – zkratka „KZ“.

9 INGENDAAY, Paul: Und denkt daran, was sie litten (Feuilleton). *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 20. 5. 2016.

lostí a struktura, synchronní a diachronní vývoj jsou umně spojeny do vyprávění. U Wachsmanna můžeme opětovně nalézt metodické postupy jako srovnávání, propojení a převod.

Autor se při zacházení s materiálem ocitá v situaci fotografa, který mění objektiv: detailní záběry z perspektivy jednotlivce, vězňů i táborového personálu ukazují mikrokosmos koncentračního tábora, existenční podmínky vězňů, nucenou práci, násilí a smrt, ale také interakci s příslušníky SS a okolím tábora. Na rozdíl od jiných autorů vychází Wachsmann také z pohledu vězňů a propůjčuje jim tím status aktérů, byť jejich možnost ovlivnit běh událostí byla minimální. Všechny kapitoly začínají důsledně biohistorickým vyprávěním vězňů a o věznicích a příslušnících SS. Wachsmann tímto pohledem zblízka opětovně ohromuje čtenáře, což by s pomocí dějin instituce, respektive struktury nebylo možné.

V druhé perspektivě, která je srovnatelná s výměnou za širokoúhlý objektiv, představuje Wachsmann koncentrační tábory v širším kontextu vývoje nacistického Německa, jeho obyvatel, hospodářství a druhé světové války. Zároveň jsou koncentrační tábory zobrazeny jako součást širší institucionální sítě nacistického teroru, ve kterém tvořily pouze jeden, i když stěžejní represivní nástroj.

Jak se daří autorovi vypořádat se s ohromným množstvím materiálu? Na jedné straně díky formálně přísné struktuře: s ohledem na rozsáhlé téma překvapuje krátce pojatý prolog o délce necelých 25 stran, který přesto zanechá dojem a dostatečně vysvětluje to nejdůležitější jako stav bádání, formulaci otázek, zdroje a strukturu studie.

Pro oblast koncentračních táborů sice nejsou charakteristické zásadní debaty ve vědeckých kruzích, přesto u mnoha dílčích otázek samozřejmě existují různé pohledy. Obecně je Wachsmann nepomíjí, v textu na ně však odkazuje jen krátce (*někteří historici jsou toho názoru*), všechny odkazy, které by mohly narušit plynulost čtení, jsou umístěny v zhuštěné, ale trefné formě do poznámek pod čarou. Na prolog navazuje jedenáct kapitol, z nichž žádná nemá více než 60 stran. Každá kapitola je rozdělena na tři podkapitoly, které obsahují přibližně šest tematických úseků.

Čtenáři nemusí obsahové uspořádání ve všech kapitolách připadat logické. Také volba titulků a mezititulků, které často tvoří pouze jedno slovo a jejich logika je zřejmá až po přečtení daného úseku, bezpečyby potvrzuje literární kvality díla, ale ne vždy přispívá k dobré orientaci. Autor si sám stanovuje pro jednotlivé tematické okruhy úzké hranice a vnímání díla se tím výrazně ulehčuje.

Druhé s tím související zásadní rozhodnutí, které Wachsmann učinil, je výrazná redukce shromážděného materiálu. Určitá témata jsou zachycena pouze na základě informací od jedné nebo od dvou osob, respektive na základě typických příkladů v kombinaci s jinými zdroji. Přesto se autorovi daří díky vynikajícímu výběru prezentovat příklady tak, že je jejich exemplární a někdy také mimořádný význam zřejmý na první pohled.

Třetí rozhodnutí se týká téměř chronologické struktury, která v podstatě odpovídá dosavadnímu zobrazení vývoje systému koncentračních táborů v letech 1933 až 1945. Také Wachsmann rozlišuje mezi ranými tábory od roku 1933, státními koncentračními tábory od roku 1936 a obecně mezi předválečnými a válečnými tábory. Po expanzi spjaté s německým postupem v Evropě po roce 1939, eskalací ná-

sílí a zavedení hromadného vyvražďování v roce 1941 následují změny funkcí v polovině války, charakteristické nucenou prací ve válečném hospodářství a vznikem pobočných táborů. Také závěrečná, apokalyptická fáze táborů je v souladu s vědeckými poznatky prezentována jako samostatná etapa v jejich historii. Navzdory komplikovanému poměru mezi neustálými změnami a konstantami v historii koncentračních táborů umožňuje tato srozumitelná struktura také publiku mimo vědecké kruhy udržet si přehled.

Na základě pojmu „frühe Lager“ (rané tábory), který použila již Karin Orthová pro začátky systému koncentračních táborů, se věnují první tři z jedenácti kapitol předválečnému období let 1933 až 1939. Právě díky líčení situace z počátečních let může Wachsmann ještě jednou objasnit to, co v poslední době kvůli zaměření na válku a holocaust zůstávalo stranou: dřívější funkci koncentračního tábora jako politického represivního nástroje. Je jasně ukázáno, že historie a dynamika koncentračních táborů nesledovala žádný předem daný lineární vývoj a že teoreticky možný byl také zcela jiný průběh. V letech 1934/35 tak ještě existovala reálná možnost, že by tento represivní nástroj mohl být po ustálení vlády nacionálních socialistů zrušen. Ani sociálněpolitická funkce táborů, které se v průběhu třicátých let 20. století plnily okrajovými sociálními skupinami, nebyla v plánu od samého začátku.

Po 30. letech se Wachsmann ve dvou kapitolách věnuje vývoji v první polovině války, pro niž je charakteristická expanze systému koncentračních táborů, přísun nové skupiny vězňů z obsazených území, který rychle mění složení internovaných, a také nové složení táborového personálu způsobené vytvořením bojových svazků SS. Využívání lágřů k popravám stejně jako smrtící propojení táborové vazby s nejtěžšími pracovními podmínkami, především v oblasti výroby stavebních materiálů, odkazují na všeobecnou eskalaci násilí.

Wachsmann považuje za klíčový především rok 1941, kdy definitivně došlo k průlomem směrem k hromadnému vyvražďování. Na jedné straně je to systematické hromadné zabíjení fyzicky i psychicky nemocných a práce neschopných vězňů plynem. Tito lidé byli v rámci Akce 14f13 přesunuti do ústavů eutanazie. Na druhé straně je to zabíjení mnoha tisíců sovětských válečných zajatců od podzimu roku 1941 v koncentračních táborech na základě rozkazu o komisařích a všeobecně vyhlazovací války proti Sovětskému svazu, při které se poprvé zabíjelo také Cyklonem B. Tímto krokem začaly být k dispozici nástroje, které v následujících letech našly uplatnění především v Osvětimi při vyvražďování evropských Židů.

Následující šestá a sedmá kapitola stavějí do popředí Osvětim, pokud jde o otázku historie koncentračních táborů a holocaustu. Autor se však zaměřuje také na propojení koncentračních táborů a vyhlazovacích táborů během tzv. Aktion Reinhard (Operace Reinhard), i když ta má kořeny spíše v eutanazii než v hromadných vraždách v koncentračních táborech roku 1941. Wachsmann navíc také obecně líčí poměry v táborech a kolem nich v obsazené východní Evropě, stejně jako životní styl táborového personálu v pozici nových koloniálních vládců a vysokou atraktivitu Osvětimi jako bydliště pro rodiny táborového personálu.

Právě význam, ale také symbolický charakter koncentračního tábora Osvětim-Březinka pro holocaust dnes často mění pohled veřejnosti na historii koncentračních

táborů. S ohledem na skutečnost, že pojmy holocaust a koncentrační tábor bývají zaměňovány a je rozšířen názor, že v koncentračních táborech byli uvězněni především Židé, je přesný popis vztahu mezi historií koncentračních táborů a holocaustem se svými styčnými body a (ne)překrýváním obzvláště důležitou kapitolou ve Wachsmannově studii.

Autor věnuje dvě kapitoly změně orientace koncentračních táborů v druhé polovině války na nucenou práci vězňů ve zbrojním průmyslu a tzv. „Untertageverlagerung“ (přemístění pod zem) od podzimu roku 1943, spojené se zřízením řady pobočných táborů a s dalším nárůstem počtu internovaných. Používá přitom v angloamerickém prostředí obvyklý, avšak ne zcela bezproblémový pojem „Sklavenarbeit“ (otrocká práce). S ohledem na dlouhou debatu o roli průmyslu, která probíhala na přelomu tisíciletí v souvislosti s vyplácením odškodného, se nabízí otázka, zda z hlediska hospodářství a konkrétně zbrojního průmyslu byla nucená práce v koncentračních táborech přínosná.

Soužití a chování vězňů v táborech za vynucených podmínek se věnuje předposlední kapitola studie. Wachsmann v ní opouští chronologickou strukturu, zůstává však u historického vyprávění a nezaměřuje se na sociologické modely. Na konkrétních příkladech líčí konflikty v nucených společenstvech, kde hlavní roli hraje podíl na moci, hierarchizace na základě systému vězeňských funkcí, boj o zdroje a vliv mezi skupinami vězňů. Pod chytře zvoleným titulkem „Neposlušnost“ místo obvyklého a významem přetíženého pojmu „odboj“ zkoumá Wachsmann možnosti vězňů bránit se nařízením a rozkazům táborového personálu. Objasňuje, že neposlušnost a odpor byly v podmínkách koncentračního tábora možné pouze ve velmi omezené míře, a zároveň ukazuje, že oba typy chování lze i přes masivní represe – například při pokusech o útěk – zaznamenat.

Poslední kapitola se věnuje závěrečné apokalyptické fázi systému koncentračních táborů, poznamenané smrticími evakuačními transporty, hladověním a nemocemi zajatců v přeplněných záchytných táborech a hromadným vyvražďováním, ale také reakcemi „běžných Němců“ na pochody smrti. I když se SS v posledních měsících války stala „expertem na vyklízení“ lágrů, rostlo napětí mezi táborovým personálem a někteří se snažili vězňům podbízet, systém koncentračních táborů zůstal funkční až do konce a dokázal si zachovat svůj vražedný účel. Osvobození táborů jako takové netvoří samostatnou kapitolu, nýbrž je součástí epilogu další historie táborů, ve kterém se pojednává také o soudních procesech při hledání spravedlnosti, o vzpomínkách v nástupnických státech nacistického Německa a nakonec také o pamětních místech.

U monografie, která se snaží shrnout rozsáhlou oblast bádání do jedné knihy, vyvstává otázka, kolik pro vědecké kruhy nových informací může obsahovat, co chybí nebo co přišlo zkrátka. V tomto směru se budou odpovědi pravděpodobně kvůli omezenému rozsahu každé kapitoly různit. S ohledem na ohromnou rozmanitost témat, o kterých autor ve své studii píše, a celkový rozsah díla se však zdají tyto otázky spíše neúčelné. Kdo by k nim chtěl vědět něco bližšího, beztak sáhne po specializovaných studiích. Wachsmannova bibliografie je v tomto případě dobrým rádcem.

Již několik desetiletí se opakovaně objevují tvrzení, že o nacionálním socialismu bylo řečeno vše. Wachsmannova excelentně napsaná kniha však ukazuje, že taková

představa má málo společného s metodickým pochopením historické vědy. Studie *KL* navíc zpřístupňuje širokému publiku množství dosud neznámých pohledů do historie jedné z největších násilnických institucí 20. století. I ten, kdo se dlouhodobě zabývá dějinami systému koncentračních táborů, si díky tomuto hutnému souhrnu opět připomene, že absence násilí v dějinách je jevem neobvyklým.

◆ **Bertrand Perz**

Recenze je publikována (a mírně doplněna a upravena pro české čtenáře) se souhlasem redakce *H-Soz-Kult* – viz www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-25500 (citováno k 8. 11. 2016)